

Theorie als totem: Een etnografisch pleidooi

Wim van Binsbergen

Afrika-Studiecentrum, Leiden/ Vrije Universiteit, Amsterdam /
Netherlands Institute for Advanced Studies, Wassenaar

Seminar: Westerse modellen en niet-westerse werkelijkheid
CERES/CNWS, Leiden, 25.1.1995
16.00-16.50

Verklaren van titel:

1. Totem: voorbeeld van Zuidelijk Afrika: duidt tegelijk absoluut respect aan binnen de groep, als extreem particularisme: wat voor jou ten aanzien van je eigen totem geldt, geldt volstrekt niet voor andere leden van de samenleving of voor jou voor andermans totems. Constructie van arbitraire groepsidentiteit.

2. Eenzijdig pleidooi tegen de achtergrond van de zekerheid dat we niet zonder theorie kunnen, dus louter poging tot relativering.

Na de voorgaande voordrachten, en in het algemeen na Uw gang door de sociale en aanverwante wetenschappen in voorgaande jaren, in dit seminar mag ik aannemen dat U voldoende doordrongen ben van een aantal stelregels ten aanzien van het proces van kennisverwerving over de niet-westerse werkelijkheid:

- Geen wetenschappelijke kennis vloeit direct voort uit een maagdelijke, spontane aanschouwing van het te kennen object, maar elke kennisvorming gebeurt in het kader van reeds bij de waarnemer voorhanden theoretische uitgangspunten alsmede van methodologische regels over de procedures waarlangs kennis geconstrueerd moet worden om serieus genomen te kunnen worden

- Deze uitgangspunten en procedures zijn een sociaal en historisch produkt, opgebouwd in de loop van vijf millennia van systematische en geaccumuleerde, schriftelijk vastgelegde reflectie van de mens over zichzelf, zijn samenleving en zijn wereld; als zodanig zijn zij onderwerp van onderhandeling en strijd, en aan verandering onderworpen; ik kom hierop terug

- In de negentiende en twintigste eeuw van de Noordatlantische Christelijke jaartelling kwam het denken over wetenschappelijke kennis sterk in het teken te staan van een natuurwetenschappelijk model. Kenmerk daarvan is de aanname van een volstreekte anderssoortigheid van kenner en het gekende; de vrijheid van de kenner, o.m. zijn vrijheid tot steeds verdergaande kennisverwerving en meningsverschil daarover, staat in flagrante tegenspraak tot de aan de niet-menselijke waarneembare wereld toegeschreven volstreekte passiviteit, regelmatigheid en voorspelbaarheid. De mens geeft in dergelijke mechanicistische opvattingen over de niet-menselijke wereld vorm aan zijn eigen immens toegenomen technische en intellectuele macht over de wereld. Misschien is ten aanzien van de niet-menselijke wereld deze

visie al niet geheel houdbaar; bijv. *Foundation of Physics*, een gezaghebbend internationaal natuurkundig tijdschrift, drukt in 1989 een omvangrijk overzichtartikel af waarin ernstig melding werd gemaakt van meer dan 800 zorgvuldige experimenten die onomstotelijk aantoonde dat het menselijk bewustzijn in staat is kansprocessen in de levenloze natuur te beïnvloeden.

- De sociale wetenschappen in engere zin ontstonden in West-Europa in de negentiende eeuw, in een context die sterk bepaald werd door de consolidatie van de natuurwetenschappen, de industriële revolutie, en de definitieve militaire en bestuurlijke onderwerping van de samenlevingen en culturen buiten Europa. In de Faust-figuur van Goethe (overigens gemodelleerd naar de historische figuur van de Midden-Europese magiër, alchemist en astroloog Hendrik Cornelius Agrippa von Nettesheim, 1486-1535) kunnen wij de verpersoonlijking zien van een rationalistisch ideaal dat zo compromisloos is dat het de grenzen van menselijke empathie, sociabiliteit en moraal, tussen natuur en bovennatuur, tussen leven en dood uitdrukkelijk tart. Regelrecht Faustische trekken zijn van het begin ingebakken geweest in de ontluikende sociale wetenschappen. Ik geef slechts twee voorbeelden, maar zij betreffen founding fathers van onze wetenschappen. Een grensgeval is Marx: zelf een bourgeois buitenstaander, levert hij niet slechts een machtige beschrijving en analyse voor de politieke economie van het hoogkapitalisme van zijn tijd, maar wordt de kern van een ongevenaard machtige sociale beweging die deze produktiewijze uit zijn voegen tilt. Een overtuigender geval is Durkheim, die zelf het geloof in het orthodoxe Jodendom waarin hij was opgegroeid had verloren, en die onder inspiratie van de collectivistische filosofie van zijn bijna-tijdgenoot De Bonald voor zichzelf hunkert naar effectieve inspiratie door 'de maatschappij', onmaskert het religieus denken en handelen van leden van zijn eigen samenleving zowel als dat van de niet-industriële, schriftloze Aboriginal Australische samenleving, als een sociologisch te doorzien spel rond willekeurige symbolen waarin in laatste instantie inderdaad de samenleving verheerlijkt wordt en tot morele autoriteit verheven. Als Faustische producent van uitspraken over de menselijke werkelijkheid verkrijgt de sociale wetenschapper al vroeg de twijfelachtige gewoonte om aan de eigen theoretische formuleringen de volgende eigenschappen toe te dichten:

- (a) zij zijn eminent inzichtgevend en relevant
- (b) zij bewegen zich op een meta-niveau waartoe de leden van de betrokken samenlevingen zelf geen toegang hebben of zouden mogen hebben, op straffe van ontwrichting van hun sociale werkelijkheid - of in ieder geval van hun niet erkennen van (a)
- (c) zij zijn daarom in hoofdzaak bestemd voor circulatie in eigen kring.

- In deze Faustische houding klinkt veel door van het natuurwetenschappelijk ideaal van de negentiende eeuw. Maar, meer dan uit de natuurwetenschappen, kwamen sociale wetenschappers in de eerste decennia voort uit de tot dan toe dominante wetenschappen als geschiedenis, aardrijkskunde, letteren en klassieke talen, theologie, geschiedenis en rechtswetenschap. Kenmerk van deze laatste wetenschappen was dat zij een soliede plaats hadden: in de academie en in de wijdere samenleving, en dat zij zich geschraagd wisten door een

ononderbroken traditie van millennia. De lyrische empathie waarmee een classicus, tijdgenoot van Durkheim, Pindarus of Ovidius las, was van dezelfde makelij als waarmee die auteurs door de hele westerse cultuurgeschiedenis gelezen waren. De nadruk lag in continuïteit, congruentie, intersubjectiviteit en respectabiliteit, in plaats van tot object verklarend buitenstaanderschap. Tot het eind van de negentiende eeuw leverden de letteren het dominante mensbeeld voor de Noordatlantische samenleving; de ontdekking van de sociale wetenschappen was dit mensbeeld als te individualistisch, te weinig deterministisch meestal ook, terzijde te schuiven en in plaats daarvan een slechts voor sociaal-wetenschappelijke theoretici betekenisvolle meta-theorie over het menselijk gedrag en menselijke structuur te stellen.

- In de eigen Noordatlantische samenleving was de pretentie van de Faustische distantie op een meta-niveau moeilijker vol te houden dan ten aanzien van de samenlevingen en culturen van andere continenten, die immers tijdens de eerste halve eeuw van de sociale wetenschappen bijna zonder uitzondering in de greep van Noordatlantisch kolonialisme gevangen waren. De sociaal-wetenschappelijke toeïgening vormde aldus slechts de intellectuele kroon op een militair, economisch en sociaal proces dat de mensen buiten Europa, vanuit een Europees perspectief althans, al tot objecten had teruggebracht nog voordat zij als zodanig, als objecten dus, ook sociaal-wetenschappelijk bestudeerd gingen worden. Ik zeg niet dat de antropologie de 'handmaiden of colonialism' was, in de zin van counter-insurgency research etc. Dat laatste gebeurde wel, maar de koloniale bureaucratie was niet doelmatig genoeg om de op zich voor verdere beheersing bruikbare antropologische inzichten ook daadwerkelijk voor dat doel in te zetten. Maar ook zonder veel vuile handen te maken in de daadwerkelijke onderdrukking, transformeerden de sociale wetenschappen de zogenaamde 'Derde Wereld' (de benaming alleen al!) in ieder geval tot een speeltuin voor Faustische, theoretische verkenning, projectie en objectificatie.

- Vanaf de jaren 1930 werd de antropologie een sterk theoretische wetenschap, met kennistheoretische en methodologische pretenties die sterk naar de natuurwetenschap lonken. Deze tendentie is vooral zichtbaar in de Britse antropologie, met Siegfried Nadel als een van de belangrijkste exponenten. Twee soorten discontinuïteit werden vanzelfsprekend onder vakgenoten:

(a) die tussen het antropologisch betoog en de discoursen van de leden van de bestudeerde samenleving, en

(b) die tussen het antropologisch betoog, of de sociale wetenschappen in het algemeen, enerzijds, en anderzijds de 'oude', tot de literair/filologische/ humaniora traditie behorende disciplines.

Zo werd wat in feite bij uitstek de wetenschap van grensoverschrijding was en bleef, in de praktijk de ontkenning van dat grensoverschrijdend vermogen.

[Met name feministische antropologen hebben dit punt al gedurende de laatste tien jaar gemaakt, maar het is door mainstream antropologie niet opgepakt. Daar wat literatuur over vinden, ws. bijv. in het proefschrift van Josže van Santen, die met deze opmerkingen kwam. Ook verder in het betoog lijkt impliciet een gender-problematiek mee te spelen: het is alsof het dansen rond het totem van de theorie, een

poging is om de van stereotiep-vrouwelijke connotaties voorziene aspecten van het veldwerk (kwetsbaarheid, nederigheid, gebrek aan hulpbronnen, gebrek aan meesterschap over de situatie) om te zetten in stereotiep-mannelijke kwaliteiten als intellectuele onderwerping, lees verkrachting.]

- Naar de leden van de bestudeerde samenlevingen kwamen gecultiveerde anecdotische, vaak pathetische evocaties van sympathie en empathie in de plaats van een werkelijke intersubjectiviteit die de medemenselijke ontmoeting (centraal immers in de veldwerksituatie) ook wist te laten voortduren tot de fasen van analyse en rapportage van het verzamelde materiaal. Theoretische impositie, veldwerk als invuloefening van een al vooraf op een meta-niveau geformuleerd en aan Noordatlantische beroepsgenoten getoetst theoretisch kader (kortom, het dominante model van de ons allen bekende WOTRO-aanvraag), kwam in de plaats van het afhankelijk en nederig luisteren, blunderen, leren en aarzelend meedoen van de antropologische veldwerkpraktijk. 'Writing up', als beslissende carri refase n† terugkeer uit het veld, werd niet alleen het vertalen van niet-talige observaties in taal, en van vernaculaire, polysemische uitingen in uitleggende wetenschappelijke internationale standaardtaal; het werd vooral en steeds meer het dwingen van de onvoorspelbare plaatselijke werkelijkheid, waartoe de etnografische ontmoeting de deur had geopend, in het Procrustusbed van de gangbare Noordatlantische theorievorming. In dat proces ging heel wat mis. In de jaren 1940 tot ver in de jaren 1960 was (door het baanbrekende theoretische werk van Evans-Pritchard en Fortes) het model van segmentaire unilineaire afstammingsgroepen zozeer in de mode, dat iedereen met een dergelijk model wilde en moest thuis komen - ook uit gebieden zoals Zuidelijk Centraal Afrika, of het Nieuwguinees Hoogland, waar het sindsdien absoluut niet toepasbaar is gebleken. In de jaren 1970-1980 was het overwegende theoretische model sterk dat van de politieke economie en het primaat van de materiële productie, met dezelfde kokervormige vertekening op de vrijheid van veldwerkinterpretatie; hier was de situatie meer dat de vertekening achteraf, na terugkeer uit het veld plaatsvond. Sindsdien zijn de nieuwe kreten als globalisering, textualiteit, identiteit, gender. Een wetenschap die beter dan welke andere verstand kon hebben van totems als willekeurige groepssymbolen van een historische en daarmee vergankelijke identiteit, heeft van theorie zijn eigen totem gemaakt. De afwisseling van wetenschappelijke paradigma's, door Thomas Kuhn ontdekt als een belangrijke voorwaarde voor wetenschappelijke voortgang, wordt in de antropologie driftig beoefend niet uitsluitend als een poging tot voortgang maar als in het streven naar public relations, beroepsmatige respectabiliteit, en academische hulpbronnen in de vorm van instituten, leerstoelen en formatieplaatsen, en persoonlijke carri res. Ik heb mij daar zelf ook schuldig aan gemaakt.

- Dat geldt niet alleen naar de leden van de bestudeerde samenlevingen toe, dat geldt ook heel sterk naar de andere disciplines. Zelfs naar andere sociaal-wetenschappelijke disciplines als de psychologie, de sociale psychologie en de opvoedkunde. In zijn theoretische fundering van de antropologie kon Nadel, in een tijd van Culture and Personality studies, nog enige hoofdstukken wijden aan de definitie van de relatie tot de psychologie; de huidige antropoloog heeft het gemakkelijker en

ontveinst eenvoudig het bestaan van de psychologische wetenschap ook al is die veel beter dan de antropologie ge'quipeerd om controleerbare uitspraken te doen over de nexus individueel lichaam/individueel handelen/groepsproces. In het streven naar public relations, beroepsmatige respectabiliteit, en academische hulpbronnen in de vorm van instituten, leerstoelen en formatieplaatsen, heeft de antropologie zich geprofileerd als een wetenschap zonder geschiedenis. De intersubjectiviteit in de antropologische ontmoeting past veel beter bij een literair/humaniora-model dan bij een objectiverend natuurwetenschappelijk model - maar het leek wel of juist daarom de banden met de literatuurwetenschap, geschiedeniswetenschap en klassieke studies moesten worden doorgesneden. Classici/antropologen van het begin van deze eeuw, Frazer, Jane Harrison, waren toen ik studeerde belachelijke namen die je maar beter niet moest lezen - en dat geldt eigenlijk nog steeds. Het is overigens opvallend hoeveel auteurs ik de laatste tijd ben gaan lezen waarvan ik weet dat mijn leermeesters in de antropologie aan de Universiteit van Amsterdam mij de lectuur in de jaren 1960 hebben afgeraden of positief verboden: Frobenius, Graebner, Perry, Elliot Smith, Griault.

Pas een tiental jaar is er, met de 'literaire wending' in de antropologie, een nieuw besef ontstaan dat theorie vervreemdt en bedreigt, en van essenti'le zaken nauwelijks verslag kan uitbrengen. Het is een hele bevrijding dat daar nu een legitieme uitdrukkingwijze bestaat waarin van de meerwaarde van het veldwerk dat niet in een theoretisch academisch antropologisch verslag kan worden neergelegd, toch tot zijn recht kan komen. Een andere discontinu•teit werd gecre'erd tussen de echte wetenschappelijke antropologie en de 'na•eve', niet door theorie overweldigde antropologie van bestuursambtenaren en vooral missionarissen en zendelingen: mensen die door een langdurig verblijf ter plaatse en grondige kennis van de taal, en de noodzaak over langere tijd daadwerkelijk en met succes te opereren in de plaatselijke samenleving, vaak veel beter ge•nformeerd waren dan de ephemere antropoloog. Recent heb ik een monument van de zendingsantropologie herlezen: *The Life of a South African Tribe*, van Junod. In relevantie, diepgang en onmiskenbare kennis en liefde ken ik weinig 'wetenschappelijke' etnografieën die ermee kunnen wedijveren.

Hoe nu verder?

Vgl. *Tears of Rain*

Vgl. *Een Buik Openen*

Vgl. *becoming a sangoma*

Respect en distantie t.a.v. de eigen groep van theorie-vererende antropologen, net als tegenover de host society in the Third World

Veldwerk is niet de kunst want omdat wij allemaal daadwerkelijk kunnen functioneren in onze eigen samenleving hebben we de vereiste sociale vaardigheden voor een andere samenleving. Het probleem is de vertaalslag.

_ Radin, D.I. & Nelson, R.D., 1989, 'Evidence for consciousness-related anomalies in random physical systems', *Foundations of Physics*, 19, 12: 1499-1514.

_ Vgl. ook Junods autobiografische roman over etnografie, *Zidji*. [informatie van Jan de Wolff]

Junod, H. A. (1911). *Zidji: étude de mœurs sud-africaines*. Foyer solidariste.